

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії українського війська та воєнного мистецтва

А. Г. БУЛЬВІНСЬКИЙ (Київ)

Конотопська битва 1659 р.*

Жодний документ, крім Величка, не повідомляє про напад Виговського вранці 28 червня на табір царських військ під Конотопом. Лише у вже згадуваному листі і. Безпатога царю досить нечітко говориться про якийсь "підїзд", який ніби Виговський посилав під Конотоп 28 червня: "28 червня Іван Виговський під ваше великого государя військо підїзд свій посилає, і ми, великий государ цар, обернулись з боярами проти того підїзду підїзд свій військовий послати, з яким військо Виговського і з татарами вашої царської величності з військом зійшлися за Конотопом в п'яти верстах в селі Соснівка..."⁵⁹. Проте з контексту листа ніяк не випливає, що виговці з боєм відступали з-під Конотопа до переправи, як про це пише Величко, оскільки там говориться, що війська Виговського зійшлися з російськими лише під Соснівкою. "Підїзд" же, про який згадує Безпатий, слід трактувати як розвідувальний загін, посланий союзниками на розвідку перед майбутньою битвою.

О. М. Лазаревський, проаналізувавши в свій час свідчення Величка щодо Конотопської битви, приходять до висновку, що літописець "не будучи ознайомлений з місцевістю, описує битву, як здається, більше по припущенням, ніж по якимось відомостям"⁶⁰. Проте авторитет Величка був настільки великим, що навіть такий відомий російський історик, як С. М. Соловйов кладе його повідомлення в основу свого опису Конотопської битви⁶¹.

Відомий український історик М. І. Костомаров, послуговуючись недостовірними даними С. Величка і польського хроніста В. І. Коховського, дає свою інтерпретацію Соснівської битви. За Костомаровим, Виговський також вирішив заманити росіян у пастку. Розташувавши своє козацьке військо під командуванням С. Гуляницького, брата обложеного в Конотопі Г. Гуляницького, на широкому лузі в закритому місці, на лівому березі соснівської переправи, гетьман мав намір, взявши з собою невеликий загін козаків і Нурадин-султана, переправитися на правий берег Куколки, щоб вдарити в тил царським військам, які обложили Конотоп, і під першим же ударом у відповідь побігти, заманюючи росіян за Куколку. Хана з ордою він відправив у засідку на урочище Пустої Торговиці із завданням ударити в тил вже заманеному неприятелю. Опис нападу загону Виговського на російський табір під Конотопом Костомаров дає за Величком, відносячи, проте, всі події включно з допитом полонених козаків Пожарським, описані літописцем, на 27 червня. Костомаров вважав, що лише переважаючи ніч, Пожарський вранці 28 червня, не слухаючи відмовлянь Трубецького, переправився з своєю кіннотою через Куколку.

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн., 1998. № 3.

Сама битва, за Костомаровим, виглядає таким чином. Перейшовши через Куколку, росіяни ставлять батареї, шикуються в бойовий порядок, Виговський не заважає їм. В цей час 5 тис. козаків під командуванням С. Гуляницького риють рів у напрямку до широкого мосту, по якому пройшло московське військо. Вони підходять близько до позицій росіян і можуть вже бути ними помічені. Виговський робить напад на царське військо, але після перших же пострілів у відповідь починає тікати. Пожарський кидається за ним. Виговський відступає все далі. Тоді все московське військо, знявшись із своїх позицій, починає завзято переслідувати козаків, все далі відходячи від мосту.

Таким чином козаки, які копати рів, опиняються в тилу московського війська. Кинувшись на міст, вони руйнують його і уламками загачують мілководну річку. Вода з русла починає розливатися по луках. Це явище підказує Гуляницькому думку не тільки перегородити росіянам зворотний шлях через Куколку, але й затруднити їм хід через луку. За його наказом козаки розсіюються по болоту: одні косять траву і комиші, інші рубають тальник, лозу і кидають у воду. За декілька хвилин річка загачена і вода розливається в усі боки.

Побачивши позад себе козаків, росіяни припиняють гонитву за Виговським і повертають назад. Козаки кидаються услід за відступаючим Пожарським. В цей час з гатасом і свистом на ліве крило московського війська натіає орда з ханом. Виговський з козаками і найманцями наступає з правого боку. Росіяни, стиснуті з боків, подаються назад, але там вода, роатившись по луці, перетворюється в болото, гармати і коні грузнуть⁶². Козакам і татарам залишається лише довершити розгром.

У розповіді Костомарова переплетені достовірні і недостовірні дані, які разом створюють оригінальну, але, на жаль, не дуже відповідну дійсності картину битви під Соснівкою.

У тих небагатьох авторів, котрі пробувати описувати хід Конотопської битви після її "реконструкції" Костомаровим в його праці "Гетьманство Виговського" (1861 р.), виразно відчувається вплив костомарівської версії. За Костомаровим слідує інший український історик ХІХ ст. І. Левицький⁶³, автор офіційного російського видання "Русская военная сила"⁶⁴, а також сучасні дослідники: російський — В. В. Каргалов⁶⁵ та українські — Ю. А. Мицик, О. М. Апанович, І. Бутич⁶⁶.

Після Костомарова лише один автор, вже цитований О. М. Лазаревський, в другому томі "Описання старої Малоросії" (1893 р.) зробив самостійне, основане на документах, дослідження Соснівської битви і обгрунтовано розкритикував версію битви, подану Костомаровим, як таку, що базується на недостовірних джерелах⁶⁷. Близький до дійсності опис битви дає автор ХVІІІ ст. О. І. Рігельман⁶⁸, а також офіційний російський історик першої половини ХІХ ст. В. Берх⁶⁹.

Заплутану і малодостовірну картину Соснівської битви знаходимо в другому томі "Історії Малоросії" (1842 р.) М. Маркевича і в "Історії польського народу" (1866 р.) польського автора Г. Шмітга. Проте найменш відповідну дійсності картину головної битви українсько-московської війни 1658—1659 рр. подає в своїй дисертації 1963 р. сучасний український історик Л. В. Олійник. Він пише, що 28 червня Виговський вдарив прямо на Конотоп. Трубецької наказав усім військам відступити до обозу, розташованого біля Попівки. Після того як 30 червня виговці, безперервно атакуючи обоз, почали загрожувати царським військам оточенням, Трубецької віддає наказ відступати до Сейму. При цьому, на думку Олійника, російське командування припустилося серйозної помилки, оскільки Трубецької, Ромодановський і Безпалий пішли на пшнічний схід від Конотопа, а Пожарський — на північ, що і використали виговці. Коли Пожарський вийшов до Сейму, то там з засідки на нього наскочили козаки і татари. Причому, подаючи опис

битви за Самовидцем, Олійник поправляє останнього, замінивши Соснівку на Сейм, де, на його думку, і відбулася ця битва⁷⁰.

Описуючи битву під Конотопом, Л. В. Олійник припустився принаймні трьох грубих помилок. По-перше, в його розповіді порушена хронологічна послідовність подій. Цитуючи документи, де хронологія викладена вірно⁷¹, і замовчуючи з якихось причин окремі місця, він перекручує події так, що виходить, ніби спочатку Виговський завдає удару по Конотопу, примушуючи царські війська відступати до московського кордону, і лише під час цього відступу розбиває загін Пожарського, в той час як в дійсності все було навпаки: спочатку Виговський розбиває Пожарського під Соснівкою, а тоді змушує Трубецького відступити до кордону. По-друге, він бездоказово і всупереч фактам говорить, що росіяни відступати з-під Конотопа по двох напрямках, двома окремими загонами, в той час як документи однозначно стверджують, що російські війська відступати всі разом і в одному напрямку. По-третє, щоб якимось пояснити, чому, згідно з його версією, Виговський розбиває Пожарського не під Соснівкою, як говорять джерела, а на Сеймі, Олійник відповідно до своєї концепції поправляє Самовидця, замінивши в його розповіді Соснівку (Куколку) на Сейм. Оскільки версія Конотопської битви Л. В. Олійника не підтверджується відомими джерелами, а посилання на нові він не робить, то її наукова цінність викликає великий сумнів.

Як згадувалось раніше, битві з Трубецьким Виговський надавав принципового значення, тому після одержаної перемоги, за свідченням донців, Виговський, прийшовши з того бою, ввечері стріляв з гармат, "а посланцям Трубецького казав: "...Государевих людей побив не він гетьман, побила їх воля Божа, так як писано: "Не хватися сильний силою своєю, ні багатий багатством своїм, ні мудрий мудрістю своєю"⁷².

Одним з малорозроблених питань Конотопської битви є питання про втрати в ній союзників. Конкретні цифри в дореволюційній історіографії називали лише два автори XVIII ст. — О. І. Рігельман і А. І. Манкієв⁷³. Обидва оцінювали спільні втрати союзників в 10 тис. чол. Сучасний український історик Ю. А. Мицик дає такі цифри втрат союзників у Конотопській битві: 4 тис. козаків Виговського й 6 тис. татар⁷⁴. Ця ж цифра наводиться й німецькомовним "летючим листком" на основі повідомлень з Варшави 7 і 8 липня 1659 р.⁷⁵

Даних про втрати росіян в Конотопській битві набагато більше, проте вони досить різняться між собою, як і дані про кількість царських військ, які брали участь в битві. Звернемося до козацьких літописців. Самовидець: "...Де за один час болей ніж на двадцять тисяч аїбо тридцять люду його царської величності полягло"⁷⁶; С. Величко: "... Зараз же зусібіч розгромили їх до решти"⁷⁷; Ф. Софонович: "... Де барзо много Москви побили, і в неволю людей значних побрати татарове"⁷⁸; Г. Грабянка: "...Жодного не маючи від своїх послілку, мусили у уход з вождем единым всі пасти"⁷⁹. Те, що практично всі царські війська, які були послані під Соснівку, там і загинули, підтверджує також в своєму листі в Москву й І. Безпалій: "...І ті неприятелі безвісно підїзд вашої царської пресвітлої величності, з усіх боків обступивши, побили, маю насилу хто втік... І на тому, государ, бою при кн. С. П. Львову і кн. С. Р. Пожарському всіх смертно побито, насилу, государ, через війська Виговського і татарські декілька десятків чоловік пробились в військо до табору"⁸⁰. Польські джерела свідчать, що росіяни втратили 40—50 тис. чоловік⁸¹, Наїма також пише: "Хорообрі воїни гнались за переможеними, били їх і брати в полон, так що з 50 тис. чоловік ні одна душа не могла врятуватись, щоб сповістити царя про біду, що трапилась з ним"⁸². Шведський дипломат, посланець Карла X, секретар Адріан Мюллер, який в ті дні перебував у Москві, записує в свій

щоденник вісті, принесені його доповідачами про те, що кн. Трубецькою, зазнавши поразки, втратив більше 50 тис. чол.⁸³. Цю цифру називає і сам Виговський у своєму листі до жителів м. Гадяча про здачу⁸⁴. Проте цифру в 50 тис. втрат царських військ в джерелах союзників, мабуть, потрібно вважати все ж завищеною з кон'юнктурних міркувань — через бажання підняти статус своєї перемоги. Відомості ж шведського дипломата в Москві ґрунтуються лише на чутках, які завжди перебільшують масштаби дійсних втрат. Хоча цю кількість вбитих називає й Ю. А. Мицик. Більш прийнятною видається цифра в 30 тис., яку називає Самовидець і яка впливає з повідомлення Величка. Її наводять у своїх працях В. Б. Антонович, Д. І. Дорошенко, О. Тетлецький, М. Марченко, О. М. Апанович, Н. І. Павлішев і Л. В. Олійник вважають, що Пожарський вбитими втратив лише близько 5 тис. чоловік.

За домошеністю між ханом і Виговським всі полонені, взяті в ході бойових дій, мали бути віддані татарам, що і було зроблено після битви під Соснівкою. Кількість полонених царських ратних людей Олійник⁸⁵, Соловійов⁸⁶ і Павліщев⁸⁷ оцінюють в 5 тис. чоловік. Тогочасні польські документальні джерела, досліджені Мициком, говорять про 15 тис. полонених, серед яких 50 воєначальників⁸⁸. Наїма — про 30 тис. полонених⁸⁹. Відомо, що в полон до татар потрапили князі Пожарський, Львов, Черкаський, Ляпунов, Бутурлін.

Турецький історик, описуючи долю полонених, так завершує свою розповідь: "...Тому тепер ми повинні докласти всі старання, щоб зміцнити ворожнечу між росіянами і козаками, і абсолютно перекрити їм шлях до примирення; ми повинні не мріючи про багатство, яке пропонують полонені, рішитись перерізати їх усіх. Подібні слова, сказані з твердістю, дійсно повинні були привести до одностайності між татарами: послідував наказ розпочати кровопролиття. Перед палатою ханською відрубали голови всім значним полоненим: після чого і кожен воїн нарізно віддав мечу полонених, які дістались на його долю"⁹¹.

Свідчення татарського літописця підтверджує і лист Виговського від 1 липня з-під Конотопа до коронного обозного А. Потоцького, в якому він пише, що полонені, котрі дісталися татарам, були страчені за наказом хана⁹². В шістнадцятій частині "Древней Российской Вивлиофики" (1791 р.) М. 1. Новикова також знаходимо повідомлення, що Мухаммед-Гірей, "який ратних людей в полон побрав, всіх без милосердя велів посікти"⁹³. Про таку сумну долю російських полонених говорять в своїх працях В. Д. Смирнов⁹⁴ і С. М. Соловійов⁹⁵. Зокрема, Соловійов пише: "...Нещасних вивели на відкрите місце і різали як баранів: так домовились між собою союзники — хан Кримський і гетьман Війська Запорозького!" Проте, говорячи, що росіяни були страчені по домовленості між гетьманом і ханом, Соловійов відступає від істини, оскільки з тексту турецького літопису чітко видно, що рішення щодо страти хан приймав самостійно, без відома гетьмана, виходячи з своїх мотивів.

Гірка доля частини полонених не викликає сумніву. Проте свідчення татарського літописця і гетьмана Виговського про масову страту російських полонених татарами, мабуть, є перебільшенням, оскільки іншими джерелами не підтверджується. С. М. Соловійов, який дотримується цієї версії, пише, що князь С. П. Львов був зачищений татарами живим, але через два тижні помер від хвороби. А. І. Манкієв і О. І. Рігельман зазначають, що князя Я. Черкаського татари також не стратили, а відвели в полон у Крим. Навряд чи татари пішли на поголове знищення всіх російських полонених, взятих в Соснівській битві, навіть з огляду на ту небезпеку, про яку так багатослівно говорить Наїма, оскільки продаж полонених у рабство або викуп за них становили основну частину доходу татар від їх походів в Україну. Це підтверджується документами, що знаходяться в п'ятій книзі "Донских дел".

Взяті в полон у середині квітня 1660 р. донськими козаками, татари Дюлюман Кармиш Паев і Салман Ончекєєв на допиті в Москві повідомили: "А які государеві люди взяті під Конотопом в бою, і тих людей багатьох татари, зберігши піл Конотопом, привезли в Крим, і зараз в улусах і в Криму тримають для окупу багатьох знатних людей..."⁹⁶.

Загальні причини поразки російських військ в Конотопській битві безпосередньо не стосуються ходу самої битви, вони пов'язані із загальним рівнем і об'єктивним станом збройних сил протиборствуючих сторін, оскільки ті війська, які брали участь у самій битві, були невід'ємними частинами своїх військових систем, з усіма їх недоліками і сильними сторонами. Тому для розуміння результатів конотопської битви необхідно хоча б коротко охарактеризувати, за якими якостями і в якій мірі відрізнялися між собою українські і російські війська того часу.

Розглянемо коротко, що являли собою козацькі війська. Як пише О. М. Апанович, в першій половині XVII ст. основним родом військ українського козацтва була піхота, її, про що свідчать повідомлення сеймового комісара польської армії під час Хотинської війни 1621 р. Якова Собеського і французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана, який перебував в Україні в 30-х рр. XVII ст., тоді вважати найкращою в Європі.

В бою козацька піхота здебільшого шикувалась у три шеренги. Стріляла тільки перша шеренга, друга після кожного пострілу подавала їй заряджені третьою шеренгою рушниці. Завдяки цьому козаки досягали великої щільності і безперервності вогню у бою. Здебільшого він був прицільним, а не затповим⁹⁷. Як вважає І. П. Крип'якевич, така тактика мала вирішальне значення в Соснівській битві, де, за його словами, "козацька піхота вогнем з рушниць знищила ворожу кінноту"⁹⁸.

Стратегія концентрованого удару по ворогу була головною рисою козацького військового мистецтва. Перемоги козаки добивалися переважно у польових битвах, їхня стратегія мала яскраво виражений активний наступальний характер. В цьому Військо Запорозьке перевершувало феодальні армії Європи, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної оборонної війни, віддаючи перевагу обороні та облозі фортець і, по можливості, ухиляючись від польових боїв.

Для розуміння подій Конотопської битви є надзвичайно цікавим розгляд О. М. Апанович загальної козацької стратегії щодо проведення польових боїв: "...Вони намагалися нав'язувати противникові не вигідну для нього позицію. Запорозьке військо широко застосовувало резерв, за допомогою якого козаки морально пригнічували ворога і добивалися перелому в битві на свою користь. Розробляючи стратегічні плани, козацькі полководці надавали великого значення фактору раптовості. До останньої хвилини приховуючи свої сили, запорізьке військо мого на меті захопити ворога зненацька, несподіваним наступом перемогти його • -".

Всі переваги передової козацької стратегії були використані гетьманом Виговським, який виявив незаурядні полководницькі здібності, і в Конотопській битві. Додавши до однієї з найкращих в Європі козацької піхоти одну з найкращих тогочасних кіннот — татарську і нав'язавши московським полководцям генеральну битву в не вигідних для царського війська польових умовах, гетьман Виговський, завдяки несподіваному обхідному маневру і вчасному використанню прихованого резерву, завдав царському війську нищівної поразки.

Розглянемо тепер коротко, в загальному плані, яка ж сила протистояла козацько-татарському війську під Конотопом. Як свідчить абсолютна більшість дореволюційних російських істориків, котрі займалися збройними силами Московської держави XVII ст. (радянська історіографія цьому питанню приділяла недостатньо уваги), російські війська не відрізнялися стійкістю у відкритому полі і віддавали перевагу оборонно-

му способу дій, під прикриттям укріплених міст, окопів ¹⁰⁰. Оскільки в Соснівській битві з московської сторони в основному брала участь помісна кіннота, то нас в першу чергу цікавить саме її стратегія і бойові якості. Як пишуть російські історики, при першому зіткненні московська кіннота нападає досить хоробро, стрімко кидаючись на неприятеля безладним густим натовпом, але довго не витримує і коли, за словами В. Н. Бочкарьова, "неприятель одразу ж не починав втікати, вона втікає, безстидно залишаючи піхоту на волю неприятеля". Коли ж втеча де-небудь починалась, "то їх не можна втримати ніякою вищою шіадою" ¹⁰¹. Як свідчить В. О. Ключевський, іноземці були про московську помісну кінноту "найпоганішої думки: вона билась набагато гірше піхоти; зробивши залп і бачачи, що неприятель не похитнувся, вона швидко вдавалася до втечі, залишаючи піхоту без підтримки" ¹⁰².

Низькі бойові якості царської кінноти зумовлювались її помісним устроєм, в першу чергу застарілим способом комплектації. Про це пише, зокрема, російський військовий історик П. О. Бобровський: "Військо, складене з помісних ратників, з людей, які не звичні до військових тягот, навпаки, більш схильні займатись хліборобством, у військовій справі не могло діяти успішно. Де воїн, будучи декілька місяців в поході, по закінченні війни звільнюється додому, там військо завжди залишається новонабраним, ненавченим, непристосованим до військової справи. А таким військом була помісна кіннота" ¹⁰³.

Війська, які мали помісний устрій, в мирний час не отримували ніякої підготовки у військовій справі і вчилися застосовувати зброю, вже вийшовши на війну, що підтверджує, зокрема, записка 1701 р. І. Посошкова "Про ратну поведінку", адресована тодішньому начальнику Ратного приказу Ф. О. Головіну. Як пише автор "Русской военной силы": "Очевидно, що коли одиничні воїни не були навчені володіти зброєю, то про правильні і чіткі рухи і дії цілих мас не могло бути і мови. Помісні війська являли собою в бою не що інше, як безладний, малодисциплінований натовп; не далеко від них пішли і стрільці" ¹⁰⁴. З огляду на такі обставини стає зрозумілим, чому у відкритому полі помісна кіннота звичайно не витримувала суперництва з більш досконало організованими військами своїх сусідів. Погано володіючи зброєю, зовсім не вмюючи маневрувати і з трудом піддаючись дисципліні, помісні війська відчували себе у відкритому полі дуже незатишно і прагнули завжди укритися за обозом.

Проте російське командування, незважаючи на ці несприятливі обставини загального плану, будучи, мабуть, наперед впевнене у великій кількісній перевазі своїх військ і перемозі, не доклало потрібних зусиль як для розвідування місцевості, на якій передбачалося вести бойові дії, так і для з'ясування справжньої кількості козацько-татарських військ. Крім того, вже в ході самої битви Пожарський допустив ряд серйозних промахунків. По-перше, він не вжив ніяких заходів щодо можливого обходу неприятеля з тилу, а по-друге, розпочавши бій з супротивником, сил якого точно він не знав, залишив позад себе заболочену річку, яка відрізала його від головних сил, що знаходилися під Конотопом.

Офіційною московською версією причин поразки царських військ під Конотопом можна вважати точку зору, висловлену в "Соборному діянні про знищення государем царем Федором Олексієвичем місництва. 12 січня 1682 р.". В цьому офіційному документі говориться, що причиною поразки під Конотопом було місництво воєвод: "А в яких полках, після ратних походів батька нашого государева, блаженної пам'яті великого государя, були бояри і воєводи з місцями, і в тих полках між боярами і воєводами через випадки отечества їх великі були незгоди і ратним людям тіснота і від тої їх незгоди великий занепад ратним людям вчинився, а саме під Конотопом і під Чудновим і в інших

багатьох місцях" ⁹⁵. Місництво — це певна ієрархія, основана на знатності походження князів і бояр в Московській державі. Воно виражало право служилих людей отримувати посади, грошове і помісне жалування, а також різні почесні привілеї по старшинству служби предків, а не завдяки особистим якостям. Як пише радянський історик Ф. І. Калій-чев: "Місництво вносило розлад у військовий побут і порушувало найелементарніші основи внутрішнього порядку, не кажучи вже про те, що воно заважало правильному розподілу службових сил в державі, особливо у війську..., в умовах місництва часто доводилося не воевод підбирати до полків, а полки до воевод" ¹⁰⁶. Царської версії щодо місництва воевод як головної причини конотопського розгрому дотримувались офіційні російські історики XIX ст. В. Берх ¹⁰⁷, П. Медовиков ¹⁰⁸, О. Барсуков ¹⁰⁹. Потрібно відзначити, що, дійсно, місництво воевод могло мати певний негативний вплив на результат Конотопської битви, але визнати його головним фактором поразки росіян у нас немає достатніх підстав.

Для Московської держави розгром під Конотопом мав досить сумні наслідки. С. М. Соловйов пише: "Цвіт московської кінноти, яка здійснила щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув в один день... Ніколи після того цар московський не був вже в змозі вивести в поле таке сильне ополчення" ¹¹⁰. Під Конотопом, як слушно зауважує відомий радянський дослідник історії XVII ст. О. М. Сахаров, "загинула краща частина помісної кінноти" ¹¹¹. Саме конотопська поразка поклала початок ряду невдач для Московської держави битв, в результаті яких помісна дворянська кіннота, що до того становила основу військової організації, назавжди зникає з історичної арени. З 1661 р. і до кінця тринадцятирічної війни Росії і Польщі за Україну (1654— 1667 рр.) дворянської кінноти вже не зустрічаємо на театрі воєнних дій. В наступних війнах з Туреччиною і Кримом, як відмічає П. О. Бобровський, ми бачимо лише незначні частини цієї кавалерії і притому погано організованої і зле озброєної ¹¹².

Але крім цього, дещо віддаленого результату, поразка під Конотопом справила величезний безпосередній деморалізуючий вплив як на тогочасне російське суспільство, так і на офіційну Москву. С. М. Соловйов пише: "...В траурному одязі вийшов Олексій Михайлович до народу і жах охопив Москву. Удар був тим важчий, чим раптовий; слідував він за такими блискучими успіхами. Ще недавно Долгорукий привів в Москву полоненого гетьмана Литовського, недавно чулись радісні розмови про торжество Хованського; а тепер Трубецької, на якого було найбільше надій, "муж благоговійний і "изящний", в війні щасливий і недругам страшний", згубив таке велике військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці Литовської, царствующий град затремтів за власну безпеку..." ¹¹³. В перших числах липня 1659 р. в Москві, як можна зробити висновок з журналу, що його вів вже згадуваний шведський дипломат А. Мюллер, була паніка. Чутки говорили, що Трубецької втратив більше 50 тис. чоловік. Шведським посланцям заборонили виходити в місто через побоювання, як би вони не почули про невдачі росіян у війні. Царський уряд дуже боявся, що шведи, побачивши затишки російського війська, поранених і вбитих, можуть змінити свій намір щодо проведення мирних переговорів. Тому Москва в останній день зустрічі (7 липня) терміново йде на максимально можливі поступки шведам. Вона згоджується повернути всіх шведських полонених на батьківщину, чого раніше ніяк не хотіла робити, і в той же день, від гріха подалі, випроваджує посланців Карла X додому. Як свідчить Мюллер, дорога на Москву була так забита, що кур'єри не могли проникнути в Смоленськ ¹¹⁴.

Оскільки різко почастишати напади татар, які були з ханом і Виговським, на прикордонні російські області, то в Москві зробили висновок про можливий похід козацько-татарського війська на саму столицю.

Непевною обстановкою в державі одразу почали користуватися місцеві кримінальні елементи. Так, 8 серпня цар посилав боярину і воєводи кн. Долгорукому наказ вжити термінових заходів, оскільки "відомо великому государю учинилось, коширського, коломенського повітів і інших місць повітові люди, по вістях татарським втікають в міста в осаду, і тих повітових людей воровські люди страхали воїнськими людьми, і ясаком кличуть татарським, по дорогах грабують і в селах розоряють..."¹¹⁵.

Щодо самої Москви, то 4 серпня, "по кримським вістям, указав государ в Москві робити місто земляне і по місту острог всім государевим всяких чинов людям"¹¹⁶. Сам цар з боярами часто бував присутнім на роботах. Навколишні жителі з сім'ями і пожитками наповнювати Москву, навіть йшла чутка, що государ від'їжджає за Волгу в Ярославль. 6 серпня цар послав своїх осадних воєвод в шість головних монастирів, які знаходилися біля Москви¹¹⁷. Більше того, Олексій Михайлович, незважаючи на вкрай напружені відносини з патріархом московським Никоном, який перед цим близько року не бував у Москві, пропонує останньому, з огляду на татарську небезпеку, переселитися на деякий час з неукріпленого Воскресенського монастиря в більш надійний Колязінський монастир¹¹⁸. Нарешті, 16 серпня Трубецької отримує царський наказ, відправивши в Белгород князя Ф. Ф. Куракіна з його полком для оборони міста, стати самому обозом між Путивлем і Севськом або Путивлем і Рильськом, "чи де зручніше, і укріпившись ватом земляним, оберігати великого государя українні міста від татар і від черкас"¹¹⁹.

Отже, під впливом конотопської поразки Московська держава з активного наступального стану щодо України переходить до пасивного, оборонного. Але напади, за московським проханням, донських і запорозьких козаків на татарські улуси в Криму, які змусили хана повернутися додому, затишивши гетьману лише декілька тисяч татарів¹²⁰, необхідність підкорювати ряд лівобережних міст, в яких засіли або московські гарнізони або опозиційно до гетьмана настроєні козаки, а головне те, що лівобережні полковники, розчарувавшись в остаточному затвердженні польським сеймом формулюваннях Гадяцького договору, вирішили заслужити прощення в Москві, принісши в жертву гетьмана Виговського¹²¹, не лише не дати останньому змогу скористатися з своєї блискучої військової перемоги, ає, як показав час, привели в кінцевому результаті як до програшу ним всієї кампанії в цілому, так і до безславного завершення власної політичної кар'єри.

Переможеш росіяни, на відміну від своїх переможців — українських козаків, змогли взяти для себе більшу користь від свого розгрому під Конотопом. Ця поразка остаточно переконала московське керівництво в тому, що дворянське помісне військо, — з огляду на появу нових видів зброї, зміну способів ведення війни, зокрема, заміну кінних загонів численною армією піхоти в європейських сусідів, з чим Москва зіткнулася в останніх війнах з Швецією, Польщею і Туреччиною, — не може далі бути ні надійним гарантом безпеки держави, ні інструментом, придатним для здійснення її зовнішньополітичних планів. Тому процес заміни загонів дворянсько-помісного ополчення регулярним військом, який розпочався з початком війни за Україну, в 1659 р. дістав сильного імпульсу для свого прискорення. В новій обстановці, істотно перебудувавши, згідно з вимогами часу, спосіб комплектації військ і на нових начатах організувавши його поповнення, царський уряд приступив до створення нової, на основі періодичних наборів даточних людей з населення всієї країни, армії — національного регулярного війська¹²².

Як пише радянський дослідник збройних сил Московської держави другої пол. XVII ст. Ф. І. Катіничев, "вже в період війни 1654—1667 рр. завдяки трьом проведеним наборам даточних, Російська держава мала

можливість створити і створила цілком сучасну і національну по своєму складу армію з твердою основою її комплектації³⁹. Але ніде в радянській літературі ми не знайдемо згадки про те, що з трьох наборів даточних людей, які проводилися під час російсько-польської війни 1654–1667 рр. за Україну і які, за словами Ф. 1. Калиничева, стали основою для створення російської національної регулярної армії, два перших були проведені у зв'язку з українсько-московською війною 1658–1659 рр. Перший оголошувався царським указом від 13 листопада 1658 р. У зв'язку з підготовкою походу кн. Трубецького на Україну, другий, 5 липня 1659 р.⁴⁰, був оголошений з огляду на поразку під Конотопом і бажання ліквідувати її політичні і військові наслідки. Тому напевно чи можна переоцінити значення українсько-московської війни 1658–1659 рр. в цілому, і Конотопської битви зокрема, для процесу становлення російської національної регулярної армії, адже багато в чому під тиском саме цих подій Москва, нарешті, серйозно почала усвідомлювати необхідність її реформування.

Дійсних масштабів і значення Конотопської битви не можна оцінити без порівняння її з іншими великими битвами, які відбувалися на території України в XVII ст. Поза межами XVII ст., безперечно, якщо не враховувати глобальних двох світових війн, до важливих для української історії битв, які відбулися на її території, можна віднести лише штурм Києва ханом Батием в 1240 р., битви великих князів литовських з татарами (Ольгерда в 1363 р. на Синіх Водах і Вітовта в 1399 р. на Ворсклі), дві битви козаків з поляками наприкінці XVI ст., під П'яткою в 1593 р. і на р. Солониці в 1596 р., а також Полтавську битву 1709 р.

Такої насиченості баталіями не мав жодне століття в історії України. Конотопська битва за масштабами загальних втрат в ній протиборствующих сторін (40 тис. чол.), поступається в XVII ст. лише Хотинській війні 1621 р. (95,5 тис.)¹²⁵ і боям під Чигирином в 1678 р. (більше 40 тис.)¹²⁶, перевершуючи знамениті битви під Корсунем в 1648 р. (близько 20 тис.)¹²⁷, під Берестечком в 1651 р. (не більше 30 тис.)¹²⁸, під Батогом в 1652 р. (майже 20 тис.)¹²⁹, Дрижпільську 1655 р. (приблизно 18 тис.)¹³⁰, під Чудновим 1660 р. (більше 23 тис.)¹⁷⁴, під Чигирином в 1677 р. (29 тис.)¹³¹ і, нарешті, Полтавську битву 1709 р. (28 тис.)¹³². Будучи однією з найкровопролитніших, замовчувана радянською історіографією. Конотопська битва має зайняти в українській історії належне їй по праву місце.

³⁹ АЮЗР. - Т. 15. - С. 401-402.

⁴⁰ Л а з а р е в с к и й А. Указ. соч.

⁴¹ С о л о в ъ о в С. М. История России с древнейших времен. — СПб., 1897. — Кн. 3. Т. XI-XV. - С. 46.

⁴² Костомаров Н. Указ. соч. — С. 92—94.

⁴³ Л е в і ц ь к и й І. Іван Виговський та Юрій Хмельницький. — Львів, 1879. — С. 27.

⁴⁴ Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. - М., 1897. - Т. 1. - С. 376.

⁴⁵ К а р г а л о в В. В. Полководцы XVII в. - М., 1990. - С. 316.

⁴⁶ Конотопська битва 1659 року. Збірка наукових праць. — К., 1996. — С. 14—20, 27-30 35.

⁴⁷ Л а з а р е в с к и й А. Указ. соч. — С. 210.

⁴⁸ Р и г е л ь м а н А. Указ. соч. — С. 21.

⁴⁹ Б е р х В. Царствование царя Алексея Михайловича. — СПб., 1831. — Ч. 2. - С. 160.

⁵⁰ О л і й н и к Л. В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654—1667 рр.). Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. — К., 1963. — С. 168—169.

⁵¹ АЮЗР. - Т. 4. - С. 238-239.

⁵² Там же. - Т. 15. - С. 421, 424.

⁵³ М а н к и е в А. И. Ядро российской истории. — М., 1791. — С. 403—404.

⁵⁴ М и ц и к Ю. А. Назв, праця.

⁵⁵ НБВ. Відділ мікрофільмів, №9820.

- ⁷⁶ Літопис Самовидця. — С. 79–80.
- ⁷⁷ Величко С. Назв, праця.
- ⁷⁸ Софонович Ф. Назв, праця.
- ⁷⁹ Грабянка Г. Назв, праця.
- ⁸⁰ АЮЗР. - Т. 7. - С. 401-402.
- ⁸¹ Мицик Ю. А. Назв, праця.
- ⁸² Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 356.
- ⁸³ Форстен Г. В. Сношения Швеции и России во второй половине XVII г. ска (1648-1700) // ЖМНП. СПб., 1898 (май). - С. 62.
- ⁸⁴ АЮЗР. - Т. 7. - С. 303.
- ⁸⁵ Олійник Л. В. Назв, праця. — С. 169.
- ⁸⁶ Соловйов С. М. Указ. соч. - С. 46–47.
- ⁸⁷ Павличев Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. - Ч. 2. // Сочинения. - СПб., 1878. - С. 260-261.
- ⁸⁸ Мицик Ю. А. Назв, праця.
- ⁸⁹ Казем-Бек М. А. Указ. соч. — С. 357.
- ⁹⁰ Архів головний давніх актів у Варшаві, ф. Архів Коронний варшавський, відділ "Татарський", картон 62, №80.
- ⁹¹ Казем-Бек. Указ. соч. - С. 357-358, 370.
- ⁹² НБВ. Відділ мікрофільмів, №7346, 19819, А 387.
- ⁹³ Новиков Н. Древняя Российская Вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российской касающихся. М., 1791. - Ч. XVI. - С. 240-241.
- ⁹⁴ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до нач. XVIII века. СПб., 1887. - С. 569.
- ⁹⁵ Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 46–47.
- ⁹⁶ Донские дела. Кн. 5 // Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археографическою Комиссиею Министерства Народного Просвещения. Петроград, 1917. Т. 34. - С. 674.
- ⁹⁷ Апанович О. Козацтво — збройні сили України // Голос України. 1991. — 22, 29 березня.
- ⁹⁸ Крип'якевич І. П. Історія України. - Львів, 1992. — С. 209.
- ⁹⁹ Апанович О. Назв, праця.
- ¹⁰⁰ русская военная сила. С. 416; Баіов А. Дом Романовых и русское военное искусство. Очерк 3-й // Журнал Императорского Русского Военно-Исторического Общества. - СПб., 1913. - Кн. 3. - С. 24.
- ¹⁰¹ Бочкарев В. Н. Московское государство XV-XVII вв. по сказаниям современников-иностранцев. — СПб., 1914. — С. 50–51.
- ¹⁰² Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве. Петроград, 1918. — С. 108.
- ¹⁰³ Бобровский П. О. Переход России к регулярной армии. — СПб., 1885.
- С. 106.
- ¹⁰⁴ Русская военная сила. С. 412.
- ¹⁰⁵ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел. - М., 1828. - Ч. 4. С. 400.
- ¹⁰⁶ Калинин Ф. И. Правовые вопросы военной организации Русского юсударства второй половины XVII века. — М., 1954. С. 91.
- ¹⁰⁷ Берх В. Указ. соч. - С. 68.
- ¹⁰⁸ Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. - М., 1854. - С. 84–85.
- ¹⁰⁹ Барсуков А. Род Шереметевых. - СПб., 1888. - Кн. 5. - С. III--184.
- ¹¹⁰ Соловьев С. М. Указ. соч. - С. 46–47.
- ¹¹¹ Сахаров А. М. Очерки истории СССР. XVII век. - М., 1958. С. 176.
- ¹¹² Бобровский П. Указ. соч. - С. 108, 117.
- ¹¹³ Соловьев С. М. Указ. соч.
- ¹¹⁴ Форстен Г. В. Указ. соч. - С. 62–64.
- ¹¹⁵ Полное Собрание Законов Российской Империи. СПб., 1830. Т. 1.
- С. 488.
- ¹¹⁶ Дополнение к тому III му Дворцовых Разрядов, издаваемых по высочайшему повелению 11-м отделением собственной Его Императорского Величества Канцелярии. СПб., 1854. - С. 194.
- ¹¹⁷ Там же. - С. 194-196.
- ¹¹⁸ Макарий. История Русской церкви. — СПб., 1883. -• Т. XII. Кн. III
- С. 346.
- ¹¹⁹ АЮЗР. - Т. 4. - С. 245.
- ¹²⁰ Там же. - Т. 7. - С. 296.
- ¹²¹ Яковлева Т. Г. Начальный этап Руины: Социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. — К., 1994. — С. 424–430.
- ¹²² Калинин Ф. И. Указ. соч. - С. 9-10, 58, 69.
- ¹²³ Там же. - С. 69-70.
- ¹²⁴ Дополнения к Актам Историческим. — С. 119–120.
- ¹²⁵ Апанович О. М. Розповіді про запорозькій козаків. - К., 1991.
- ¹²⁶ Заруба В. Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. - С. 69.

- ¹²⁷ Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1980. - Т. 5. — С. 426-427.
- ²⁸ С в е ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. - Львів, 1993. - С. 114, 124, 125;
- К р и п 'я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 113.
- ²⁹ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 263.
- ¹³⁰ Г о л и ц ы н Н. С. Всеобщая военная история новых времен. — СПб., 1878. - Ч. 1 и 2. - С. 193.
- ³¹ Дорошенко Д. І. Начв. праця. — С. 298.
- ¹³² З а р у б а В. Н. Указ. соч. — С. 50.
- ¹³³ УРЕ. - К., 1982. - Т. 8. - С. 492.